

Jeney László – Hideg Éva
– Tózsá István (szerk.)

Jövőföldrajz

A hazai gazdasági fejlődés területi és
települési aspektusai
a jelenben és a jövőben

Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék
Budapesti Corvinus Egyetem

2014

Szerkesztették: **Jeney László**
Hideg Éva
Tózsza István

Fejezetszerzők: **Agg János, Alács Péter,**
Bakó Gábor, Czirfusz Márton,
Hideg Éva, Jakobi Ákos,
Jászberényi Melinda, Kiss Éva,
Kovács István, Lengyel Balázs,
Monda Eszter, Nováky Erzsébet,
Retek Mihály, Sikos T. Tamás,
Tóth Balázs István, Tózsza István

Lektorálták: **Budai Balázs:** IV., V., VIII. és X.
fejezet
Korompai Attila: II., III., VI., VII.
és IX. fejezet
Kristóf Tamás: XI., XII., XIII., XIV.
és XV. fejezet

Budapest, 2014

ISBN 978-963-503-564-9

Kiadó: BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék
BM Önkormányzati Államtitkársággal együttműködve

A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részeit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában és bármilyen eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

CZIRFUSZ MÁRTON¹⁷

A rendszerváltoztatás után a munkavégzésnek a korábbiaknál sokszínűbb formái jelentek meg Magyarországon, amelyeket és amelyeknek változatos területi képét kevés hazai gazdaságföldrajzi kutatás választotta témájául. A fejezet¹⁸ néhány hivatalos adatforrás elemzésén keresztül szorgalmazza a munka változatosságának figyelembevételét napjaink gazdasági folyamatainak leírása során. A tanulmányban foglalt következtetések a területpolitikák szemléletmódjának átalakítását szorgalmazzák.

III.1. Bevezetés

A rendszerváltoztatás utáni Magyarországon a gazdaság egészéhez hasonlóan a munka világa, illetve a munka különböző formáihoz kapcsolódó értékítéletek döntően átalakultak, és azóta is folyamatos átalakulásban vannak. A területi kutatások és a területi politika elméleti és módszertani szempontból sem tudta követni ezeket a változásokat. A munka világáról való felfogásokat mindmáig olyan elképzelések uralják, amelyek a globálkapitalizmus és a neoliberalizmus 1990 utáni sebes magyarországi kibontakozása előtről származnak. (vö. CZIRFUSZ M. 2012) Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a heterodox közgazdaságtanból és a kritikai társadalomelméletekből sokat merítő kortárs nyugati gazdaságföldrajz olyan felfogást képvisel, amelyek segítségével a magyarországi területi folyamatok jobban megérthetők, valamint a területpolitikában is alkalmasabb válaszok dolgozhatók ki.

17 Geográfus, tudományos munkatárs, KRTK, MTA, Budapest, czirfusz@rkk.hu

18 A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Jövőföldrajz III. fejezet

III.2. Munka, munkamegosztás, a munka sokszínű formái

Az 1980-as évek végétől a politikai osztályokban gondolkodó, marxizmus által inspirált nyugati gazdaságföldrajzi írások képtelenek voltak válaszokat adni a tudományon belüli és kívüli kihívásokra; többen ugyanis hangsúlyozták, hogy a mindennapi életben az osztályhelyzet nem elsődleges fontosságú, valamint hogy a társadalmi konfliktushelyzeteket nem lehet pusztán osztályjellemzőkre visszavezetni. (SADLER, D. 2000, pp. 327–331.)

A kritikai elmélet (BRENNER, N. 2013) az említett hiányosságok ellenére döntően átformálta a területi (gazdaságföldrajzi) kutatásokat az angolszász világban, az 1990-es évekre a politikai gazdaságtan a gazdaságföldrajzi kutatások „hivatalos kultúrájává” vált. (BARNES, T. J. 1995, p. 424.) Többek között a munka fogalmának átértelmezését is magával hozta J. K. Gibson-Graham azon kritikai megközelítése, amely továbblép a korábbi gazdaságföldrajzi kutatásoknak a gazdasági táj kapitalista egyformaságáról szóló és a nemkapitalista osztályfolyamatokat figyelmen kívül hagyó olvasatánál. (SADLER, D. 2000, p. 333.) Gibson-Graham a gazdasági szerkezetváltással foglalkozó, az osztályok jelentőségének csökkenéséről, a munkásosztály eltűnéséről szóló szakirodalommal szemben az osztályok olyan alternatív olvasatát javasolja, amely az osztályok sokszínűségének megteremtését, az alternatív gazdasági szerveződések megjelenésével a kizsákmányolás elleni emancipációs küzdelmet kívánja megvalósítani. (GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006a, pp. 52–56.)

Az álláspont szerint a munkavégzés sokféle különböző formában és kontextusban zajlik, a bér munkán kívüli formák viszont elvesznek abban a hegemon lépésben, amely a kapitalizmust az egyetlen helyes gazdasági formaként jeleníti meg. (GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006b, p. 56.) A kutatások így legtöbbször a fizetett munkára irányulnak, pedig a nem vagy a nem pénzben fizetett munka ugyanúgy döntő fontosságú a gazdasági kapcsolatok működésében. (v) E formák bevonását a gazdaságról folyó diskurzusokba Gibson-Graham politikai aktivizmusa is alátámasztja: a munkanélkülinek

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

vagy inaktívnak tartott és láttatni kívánt személyek a fizetetlen munka gazdasági diskurzusba való „beemelésével” ismét gazdasági alannyá válhatnak.

Munkaforma	A munka ellentételezése
<i>Fizetetlen munka</i>	
Házimunka	Nem pénzbeni
Családi gondoskodás	Nem pénzbeni
Szomszédságban végzett munka	Nem pénzbeni
Önkéntesség	Nem pénzbeni
Önellátás	Élelmiszerek és egyéb javak
Rabszolgaság	Szállás és ellátás
<i>Bérmunka</i>	
Fizetett munka	Bér és juttatások megállapodás alapján
Kollektív szerződés alapján végzett munka	Szabályozott mértékű bér és juttatások
Nem kollektív szerződés alapján végzett munka	Nem szabályozott mértékű bér
Részmunkaidő	(Nem) szabályozott mértékű bér
Időszakos munka	Nem szabályozott mértékű bér
Szezonális munka	Nem szabályozott mértékű bér
Segítő családtagként végzett munka	Bér személyes megállapodás alapján
<i>Alternatív módon fizetett munka</i>	
Önfoglalkoztatás	Létfenntartási költségek és megtakarítás
Szövetkezeti munka	Szövetkezeti bér és részesedés
Tanoncok	Szállás, ellátás, ösztöndíj
Kölcsönösségi alapon végzett munka	Viszonzott munka
Természetbeni munka	Természetbeni fizetség
Jóléti ellátásért végzett munka	Segély

3. táblázat: Munkaformák és a munka ellentételezése

Forrás: GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006b, p. 63.

A fizetett munka nem homogén természetű, a hatalmi viszonyok, a fizetések intézményi szabályozottsága (pl. bérmegállapodások), a munkavégzés időbeli dimenziói (pl. szezonális munka, részmunkaidő) mind-mind a munka világának

Jövőföldrajz III. fejezet

sokszínűségét támasztják alá. A fizetetlen és a fizetett munka mellett alternatív módon fizetett munka is létezik. Ide tartoznak olyan formák, mint az önfoglalkoztatás, a szövetkezeti, a kosztért-kvártélyért és a kölcsönösségi alapon végzett munka (pl. kaláka), vagy a jóléti ellátásokért végzett közmunka. (GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006b, pp. 62–65.) (3. táblázat)

A munka világának előbbi formái nem egyforma módon jelennek meg a térben, hiszen a munkásosztály(iság) helyeken jön létre, valamint helyeket termel újra. (STENNING, A. 2008, pp. 9–10.) Az osztályok ilyen, a változatos területi mintázatokra és a változatos területi fejlődésre (PECK, J. – THEODORE, N. 2007) tekintettel lévő vizsgálata lehetővé teszi a centrumtériségekben marginalizált társadalmi csoportok kutatását (például a globális észak dezindusztrializációval sújtott tereiben a munkásosztályhoz kapcsolódó passzivitás, elnyomottság és láthatatlanság képzeteinek elemzését), a marginalizálás folyamatának (kritikai) megkérdőjelezését, valamint a munkások olyan összetett vizsgálatát, amely során a munkát folyamatosan a munkások tágabban értelmezett mindennapi életéhez kötjük. (STENNING, A. 2008, pp. 10–12.)

A posztoszocialista országokban a rendszerváltoztatás, illetve az 1990-es évek elejétől folyamatos kibontakozásban lévő neoliberalizmus, a munkaalapú társadalom újonnan megjelenő narratívájával és a workfare szakpolitikai megközelítésével átítatva döntően átrendezte a gazdasági elemzések szókészletét és megközelítését: a tőkeközpontúság azáltal nyomja el a gazdasági (így a munka világát is magába foglaló) sokszínűséget, hogy a gazdaságot jellemző fogalmak jelentései a kapitalista identitáshoz képest rögzítődnek. Ezen álláspont megkérdőjelezése, a hiányosságaira való rámutatás véleményem szerint a területpolitika számára is fontos üzenettel bír.

A rendszerváltoztatás új társadalmi–térbeli munkamegosztásokat is magával hozott, amelyek megértése új gondolati kereteket szükségeltet. Az 1970-es évek végének nyugat-európai dezindusztrializációs folyamatait a gazdaságföldrajzosok új megközelítésmódokkal elemezték, amelyeket átültethetőnek gondolok napjaink magyarországi közegére is. Doreen Massey első kiadásban 1984-ben megjelent kötete (*Spatial divisions of labour*) a

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

munkamegosztás kutatásának megújítását a következőkben foglalja össze. Mivel a neoklasszikus közgazdaságtanon alapuló iskola (ez Magyarországon napjainkban is a főáramot képviseli) nem jutott túl az átalakulások dokumentálásán, a formális modellek és az empirikus leírás dichotómiája helyett a gazdaság és társadalom kapitalista természetű folyamatainak megértésére kell összpontosítani. A megfigyelt területi mintázatok ugyanis nem feltétlenül területi okokra vezethetők vissza, így a termelés (és a munka) folyamatát tágabb társadalmi struktúrákkal összefüggésben, a „társadalmi” és a „területi” tartalmat együttesen szükséges elemezni (MASSEY, D. 1995) – mind a kutatásokban, mind pedig a szakpolitikai munka során.

III.3. A munka változatos területi fejlődése Magyarországon

A munka világának rendszerváltoztatás utáni átalakulását, valamint a munka területi politikáinak formálódását az előbbieken megfogalmazott szemléletben vizsgálom az itt következő alfejezetben.

A hagyományos munkaformák közül a bérmunka, azaz a munkajövedelmek a lakosság megélhetésének biztosításában természetesen fontos szerepet játszanak. Bár a rendelkezésre álló jövedelmek mértékéről – amelyek a munkajövedelmeken kívül más jövedelemtípusokat is magukba foglalnak – léteznek országos összeírások és területi különbségeikről készültek becslések (JAKOBI Á. – KISS J. P. 2003), ezeket (éppen becslött jellegük miatt) kevésbé javasolt a munka változatos területi képének politikai alakításához használni. A továbbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy a területi kutatásokban eddig ritkábban vizsgált hivatalos források alapján rámutassak arra, hogy a bérmunka semmiképp sem az egyedüli munkaforma napjaink Magyarországon.

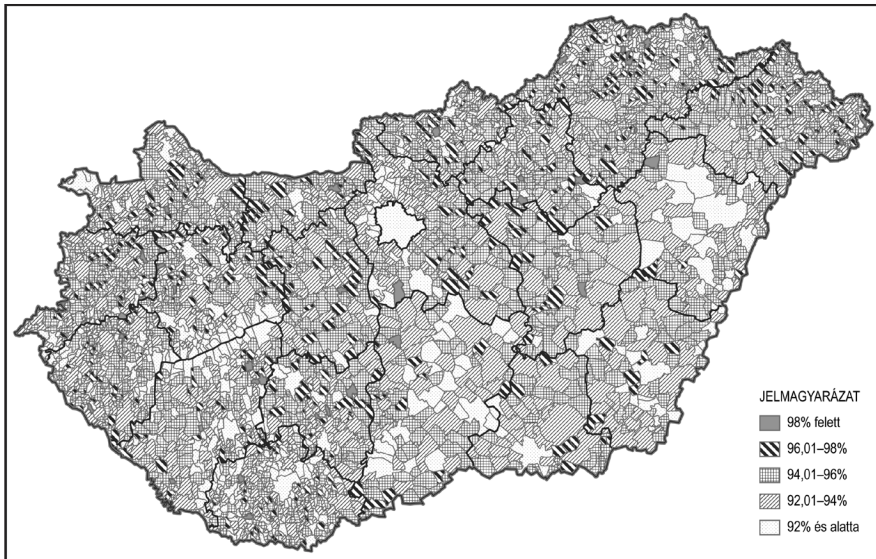
Az egyik, általam vizsgált mutatószám a munkaviszonyból származó jövedelem részaránya, amely településsorosan számítható a TeIR-adatbázisból (a munkaviszonyból származó jövedelem és az összevont adóalap hányadosaként). Elemzésével arra lehet rámutatni, hogy az egyes személyek megélhetésének biztosításában a bérmunka mellett más jövedelemformák is fontosnak bizonyulnak.

Jövőföldrajz III. fejezet

Természetesen a társadalom újratermelését más, szűkebben értelmezve nem (pénz)jövedelem-típusú forrás is biztosítja (vö. JAKOBI Á. – KISS J. P. 2003, pp. 73–74), azaz még ezzel a mutatószámmal is csak a társadalmi valóságok egy részét lehetséges lefedni.

A legfrissebb, 2011-es adatok alapján Magyarországon az összevont adóalap 92,77 százaléka munkajövedelem, ugyanakkor az országban viszonylag nagy területi különbségeket tapasztalhatunk. (12. ábra) Az adatsor a magasabb értékek felé tolódott el (mediánérték: 94,23 százalék), a legmagasabb számokat zömmel kisebb méretű településeken regisztrálhatjuk, ahol a jövedelmek 98–99 százaléka munkajövedelem; itt tehát egyéb, a hivatalos adatokban szereplő jövedelemformák alig-alig léteznek. Az adatsor másik végén (pl. Salföld 47,81 százalék) olyan törpefalvak találhatóak, amelyekben az aktív népesség aránya alacsony, vagyis munkavégzést kisebb arányban folytatnak a helyi lakosok. Az alacsony értékek alapján egyértelműen elkülönül a nagyvárosok bizonyos köre, valamint a Balaton térsége, ahol a munkajövedelmek aránya kisebb mértékű, ezekben a terekben tehát a kapitalista területi fejlődés sokszínűbb és változatosabb jövedelemszerzési formákat eredményezett. Az adatsor egészéről viszont érdekes módon megállapítható, hogy sem a települések népességszámával, sem az egy főre jutó jövedelem (pontosabban: az egy főre jutó adóalap) értékével nem korrelál ($r = -0,02$, illetve $r = 0,06$), azaz nem állítható, hogy a magasabb jövedelmi szintű településeken diverzifikáltabb lenne a népesség jövedelemszerzési portfóliója. Az a tény pedig, hogy (a Balaton térségén kívül) a térkép nem mutat egyértelmű földrajzi, térségi differenciáltságot, a területi gazdaság- és szociális politikák számára okozhat fejlesztési nehézségeket, hiszen a megélhetés sokszínűségét kifejezetten területi célzással nem lehet a szakpolitikában leképezni.

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

12. ábra: A munkajövedelmek aránya az összes személyijövedelemadó-alapból (2011)

Forrás: TEIR-adatok alapján a szerző szerkesztése.

A jövedelemadatbázisokból nem juthatunk információkhoz a munka azon formáiról, amelyekhez nem tartozik pénzügyi ellentételezés. (vö. 3. táblázat) Azt, hogy ilyen tevékenységeket a lakosság mekkora része végez és milyen időráfordítással, a hivatalos adatforrásokból ugyancsak megtudhatjuk, hiszen a Központi Statisztikai Hivatal időmérleg-felvételében ezeket a munkavégzési típusokat is vizsgálják. Bár a legutóbbi időmérleg-felvétel 2009–2010-ben történt, ennek mintanagysága jelentősen kisebb volt a korábbi összeírásoknál (1986–1987, illetve 1999–2000) (KSH 2012), ami a területi bontásban kevesebb, rendelkezésre álló információt eredményezett. Így a továbbiakban a munkaformák változatosságának rendszerváltoztatás körüli, területileg változékony átalakulását az 1986–1987-es és az 1999–2000-es felvétel összehasonlításával elemzem; a legfrissebb 2009–2010-es adatokra csak helyenként fogok utalni.

Az időmérleg munkavégzésre utaló kategóriái közül a főfoglalkozású munkavégzést, a jövedelemkiegészítő munkát (ezek a

Jövőföldrajz III. fejezet

3. táblázat kategóriái szerint pénzben ellentételezettnek minősülnek), továbbá a nem fizetett munkát, az önkéntes munkát, a háztartási munkát és a karbantartó munkát vizsgálom. Az általam bemutatott két indikátor a tevékenységet végzők aránya a megfigyelt sokaságból, valamint az adott tevékenységet végzők átlagos időráfordítása. (vö. KSH 2012)

A rendszerváltoztatás összességében látszólag a munkavégzés egyértelmű csökkenéséhez vezetett a rendszerváltoztatás után. A főfoglalkozást végzők aránya 39,2 százalékról 33,3 százalékra csökkent 1999–2000-re, 2009–2010-ben már csak 30,2 százalékot mértek; ezzel párhuzamosan a főfoglalkozásban eltöltött idő a „termelőmunkán” belüli arány növekedése révén a „piaci” viszonyoknak megfelelően felértékelődött (HARCSA I. 2000) – legalábbis a hagyományos, a munkaformák sokféleségét a kapitalizmushoz képest rögzítő értelmezés szerint. A jövedelemkiegészítő és önkéntes munkát folytatók aránya kevesebb, mint a felére esett vissza, és jóval kevesebben végeztek nem fizetett munkát 1999–2000-ben, mint 1986–1987-ben (43,1 százalék, illetve 28,8 százalék). Az önkéntes munkavégzés adatai egyben jól mutatják, hogy pusztán a tevékenységet végzők átlagos időráfordításának idősoros elemzése nehezen értelmezhető: mivel a lakosság roppant kis része végez ilyen munkát (1999–2000-ben 0,3 százalék), ezért az időbeli elmozdulások a kis elemszám miatt kevésbé informatívak (pl. a Nyugat-Dunántúlon 148-ról 73 percre esett az érték, miközben az Észak-Alföldön 145-ről 318 percre nőtt); vagyis a területi tervezésben semmiképp sem szabad az egyes térségek sikereiként vagy kudarcaiként értékelni e számokat.

A karbantartó munkát végzők részesedésének csökkenése (amely 1999–2000 és 2009–2010 között megállt) feltehetőleg valamennyire együttjárt a tevékenységek háztartásból való „kiszervezésével”, piacról való beszerzésével. (vö. PERRONS, D. et al. 2010) Némi növekedést mértek viszont a háztartási munkavégzésben (76,4-ről 78,5 százalékra 1999–2000-re; itt a 2009–2010-es adatok a besorolás változása miatt nem összehasonlíthatók). Elmondható, hogy e tevékenységek végzésének területi képe valamelyest átalakult, főleg a háztartási munkát végzők esetében. (13. ábra) Ugyanis Budapesten, Dél-Alföldön és Közép-Dunántúlon az e tevékenységet végzők aránya csökkent, szemben a többi térséggel.

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

A háztartási munkavégzés településtípusok szerint is differenciálódik, ráadásul igen különböző regionális mintákban. Az Észak-Alföldön például a településhierarchián lefelé haladva nő a háztartási munkát végzők aránya (megyeszékhelyek: 80,1 százalék, egyéb városok 82,8 százalék, falvak 85,0 százalék), Észak-Magyarországon viszont épphogy csökken (megyeszékhelyek: 89,2 százalék, egyéb városok 79,2 százalék, falvak 77,3 százalék); bár a percben mért időráfordítások egyértelműen mindenütt magasabbak a falvakban mint a városokban (az országos átlag 1999–2000-ben a tevékenységet végzők között 152 perc). Ezeket a térségi különbségeket a nemek és a gazdasági aktivitás szerinti változatosság (HARCSA I. 2000) még összetettebbé teszi.

Összességében tehát a háztartáson és a gazdaság egészén belüli munkamegosztási formák és életmódok rendkívül különbözőek az ország különböző térségeiben, amit a területi politikáknak is tükrözniük kellene. Viszont erre jelenleg az adatfelvétel maga sem alkalmas: a 2009–2010-es összeírás például a saját háztartás ellátásán belül a „hagyományos (női) háztartási munkák” (sic!) kategóriáját használja, amelybe a főzésen kívül a mosogatás, a takarítás, a mosás és a felnőttek gondozása tartozik. Így az adatfelvétel a nemi szerepeknek csak egyféle narratíváját gondolja el normálisnak, amelyet bár az adatok megerősítenek (a nők 89,6 százaléka, a férfiak 53 százaléka végez ilyen típusú munkát), de más tevékenységtípusoknál hasonló nemi kódok vagy stigmák nem jelennek meg (pl. a „javító, karbantartó munkák, építkezés” tevékenységet sem jelölik a férfi szóval, holott a férfiak 7,8 százaléka, a nőknek csak 3,6 százaléka végzett ilyen munkát 2009–2010-ben). A munka világának jobb megértését pedig nehezíti, hogy a korábban önállóan közölt önkéntes munka kategóriáját a szervezeti, egyesületi tevékenységbe olvasztották be a legújabb felvételezés során. Ez éppen az ellentételezés formájának (vö. 3. táblázat) összemosása miatt nem szerencsés: a szintén a szervezeti, egyesületi tevékenység alá tartozó „részvétel civil szervezetek, egyesületek, alapítványok, politikai pártok tevékenységében” például ugyanúgy lehet fizetett, mint önkéntes alapon történő munkaforma, azaz a statisztikák végeredményben a magyarországi kapitalizmus sokféleségének leírását nehezítik meg.

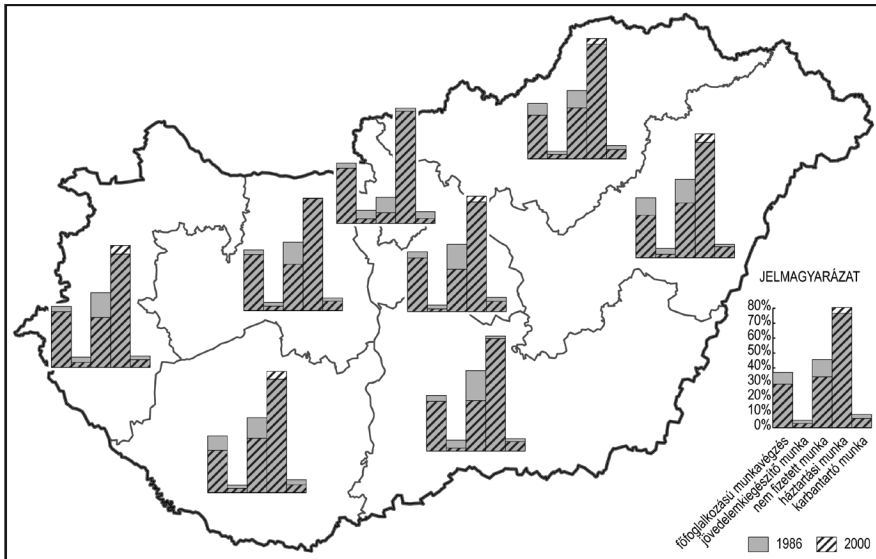
Jövőföldrajz III. fejezet

III.4. Kitekintés: a munka jövője

Richard Walker 1993-ban írt tanulmányában (WALKER, R. A. 1993) hangsúlyozza, hogy a munkamegosztás újból a politikai gazdaságtani kutatások középpontjába került a kapitalizmus bővülésével és a rugalmas felhalmozási rezsim megjelenésével. A munkamegosztás bővülése és egyre finomabbá válása Walker szerint egyúttal a nagyobb rendszerekbe történő integráció fokozódását szolgálja, amiről sok kutató hajlamos elfeledkezni. Ezt az integrálódást pedig olyan kifinomult koordinációs mechanizmusok (illetve társadalmi–területi környezetek) befolyásolják a gazdaságban, amelyhez a tervezésnek, a gazdaságpolitikának, esetünkben pedig a területi tervezésnek is viszonyulnia kell.

Walker cikkének egyik fő konklúziója, hogy a társadalmi termelés szervezésének egyre szofisztikáltabb eszközei ellenére nem sikerült a legszélesebb társadalom érdekeit képviselni, ami szerinte a jövő megoldandó feladata lesz. Ennek a célnak az elérését véleményem szerint egy olyan területi szempontú gazdaságpolitika alapozhatja meg, amely többek között a munka változatos formáit is figyelembe veszi a gazdaság szerveződésének intézményi és földrajzi kontextusait tervezve. Írásomban arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy léteznek olyan hivatalos adatforrások, amelyeket arra alkalmas értelmezési mezőbe helyezve megismerhető és mérhető a munkavégzés összetettsége napjaink Magyarországon. Ez pedig a rendelkezésre álló erőforrások olyan igazságosabb elosztásához segítheti a döntéshozókat, amely érezhetően csökkenti az elmúlt bő két évtizedben növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket, a kapitalista „első” gazdaságból kiszoruló rétegek esetében pedig figyelembe veszi megélhetési portfóliójukat, munkavégzésük sokszínűségét, ezáltal emancipatív módon újból gazdasági alanyokká teszi e társadalmi csoportokat.

III. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés

13. ábra: A munkát végzők részarányának területi különbségei és időbeli változásai

Forrás: KSH STATINFO-adatok alapján a szerző szerkesztése.

III.5. Hivatkozások

- BARNES, T. J. 1995: Political economy I: 'the culture, stupid'. – Progress in Human Geography 19. 3. pp. 423–431.
- BRENNER, N. 2013: Mi a kritikai városelmélet? – In: JELINEK Cs. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. (szerk.): Kritikai városkutatás. – L'Harmattan, Budapest. megjelenés alatt.
- CZIRFUSZ M. 2012: Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. – In: BOTTLIK Zs. – CZIRFUSZ M. – GYAPAY B. – KŐSZEGI M. – PFENING V. (szerk.): Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány. – ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, pp. 65–81.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006a: The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy. – University of Minnesota Press, Minneapolis, 299 p.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 2006b: A postcapitalist politics. – University

Jövőföldrajz III. fejezet

- of Minnesota Press, Minneapolis–London, 276 p.
- HARCSA I. 2000: A munka világa az időmérleg-vizsgálatok tükrében. – Statisztikai Szemle 78. 12. pp. 963–980.
- JAKOBI Á. – KISS J. P. 2003: A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): Kistérségi mozaik. Regionális Tudományi Tanulmányok 8. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, pp. 55–86.
- KSH. 2012: Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár. – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 180 p.
- MASSEY, D. 1995: Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production. – 2nd ed. Macmillan, London, 416 p.
- PECK, J. – THEODORE, N. 2007: Variegated capitalism. – Progress in Human Geography 31. 6. pp. 731–772.
- PERRONS, D. – PLOMIEN, A. – KILKEY, M. 2010: Migration and uneven development within an enlarged European Union: fathering, gender divisions and male migrant domestic services. – European Urban and Regional Studies 17. 2. pp. 197–215.
- SADLER, D. 2000: Concepts of class in contemporary economic geography. – In: Sheppard, E. – Barnes, T. J. (szerk.): A companion to economic geography. – Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton, pp. 325–340.
- STENNING, A. 2008: For working class geographies. – Antipode 40. 1. pp. 9–14.
- WALKER, R. A. 1993: The hidden dimension of industrialization. An expanding division of labour. – Futures 25. 6. pp. 673–693.